

Naturalisatietoetsen en concepten van staat en natie

*Ines Michalowski**

Samenvatting

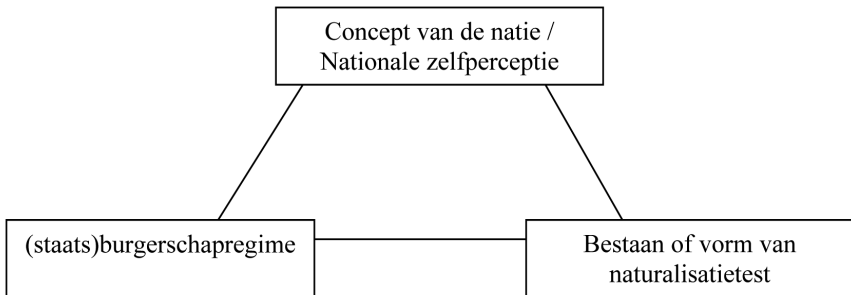
Ingaand op discussies over de interpretatie van integratie-eisen en meer in het bijzonder de naturalisatietoetsen voor immigranten, die gedurende de laatste tien jaar in verschillende Europese landen zijn geïntroduceerd, biedt deze bijdrage een systematische inhoudsanalyse van de Nederlandse en de Duitse naturalisatietoetsen. Er worden substantiële verschillen aangetroffen tussen de twee landen, die niet kunnen worden verklaard vanuit de aanwezige burgerschapsregimes. Daarom stel ik voor om niet alleen vanuit het perspectief van concepten over de bron van sociale cohesie onder burgers naar de inhoud van burgerschapstests te kijken, maar ook naar de rol die verschillende staten claimen in het reguleren van culturele verschillen.

Inleiding

Wat vertellen naturalisatietoetsen ons? Een vaak gegeven antwoord op deze vraag is, dat naturalisatietoetsen ons iets vertellen over hoe makkelijk of moeilijk het voor een immigrant is om het staatsburgerschap en daarmee rechten in een bepaald land te verwerven (Groenendijk & Van Oers, 2010; Van Oers, 2006). Dit is ook de reden waarom indicatoren die mate van openheid of geslotenheid van verschillende burgerschapsregimes meten en vergelijken, de aanwezigheid van naturalisatietoetsen als een aanwijzing voor de geslotenheid van een regime beschouwen, en hun afwezigheid als een teken van een liberaler regime zien (Howard, 2009; Koopmans et al., 2010; MPG, 2006; zie ook figuur 1). Sommige auteurs (Peucker, 2008; Wallace Goodman, 2010) wijzen dit tweezijdige perspectief op naturalisatietoetsen af en stellen dat naturalisatietoetsen zowel in restrictieve als in open burgerschapsregimes kunnen bestaan. Naturalisatietoetsen zouden ons echter ook iets anders kunnen vertellen: in zijn invloedrijke werk over staatsburgerschap en nationale zelfconcepties in Frankrijk en Duitsland, heeft Rogers Brubaker (1992, zie ook figuur 1) laten zien dat de vorm van een bepaald (staats)burgerschapsregime verband houdt met de wijze waarop een natie zichzelf definieert en dat in het verleden gedaan heeft. Brubaker laat zien dat het (staats)burgerschapsregime

van Frankrijk, dat in hoge mate open staat voor immigranten, voortkomt uit een civiele (civic) opvatting van de natie terwijl het Duitse restrictieve burgerschapsmodel ontsproten is uit een etnisch begrip van de natie. Brubaker stelde dat: *‘existing definitions of the citizenry – expansively combining jus soli and jus sanguinis in France, restrictively reflecting pure jus sanguinis in Germany – embody and express deeply rooted national self-understandings, more state-centered and assimilationist in France, more ethnocultural in Germany’* (Brubaker, 1992: 184-185). Daarom kan aangenomen worden dat naturalisatietoetsen beïnvloed worden door het nationale zelfbeeld (vgl. figuur 1).

Figuur 1: Concepten van de natie, (staats)burgerschapsregimes en naturalisatietoetsen

Toch stond Brubaker (1992: 184-185) zelf kritisch tegenover *‘the affinity between definitions of citizenship and conceptions of nationhood’* door het voorspellen¹ dat *‘liberalized naturalization rules alone will do little to further the civic incorporation of immigrants [in Germany, IM]. Immigrants as well as Germans continue to associate the legal fact of naturalization with the social and cultural fact of assimilation, yet neither German political culture in general nor the specific social, political, and cultural context of the postwar immigration is favorable to assimilation. Add to this the fact that dual citizenship is permitted only in exceptional cases, and it seems likely that naturalization rates will remain quite low, and that the citizenship status and chances of immigrants in France and Germany will continue to diverge’* (Brubaker, 1992: 184-185). Aldus zijn, volgens Brubaker, de concepten van de natie, zoals die worden beleefd door de bevolking resistenter tegen veranderingen dan naturalisatiebeleid; een gegeven dat kan leiden tot een kloof. Hoewel Duitsland is veranderd van een land waar toegang tot staatsburgerschap op een etnische basis was gedefinieerd en waar immigranten werden gevraagd om volledig te assimileren in de Duitse Kulturkreis, tot een land met een regime dat wat dichter bij Frankrijk staat dan bij Oostenrijk (Koopmans et al., 2010), betekent dit, dat het idee niet zo maar verworpen kan worden dat de Duitse bevolking nog steeds vasthoudt aan een ‘ethnoculturele’ (Green, 2000) conceptie van het bestaan als natie. Voor Nederland heeft Jan-Willem Duyvendak ook opgeroepen tot het maken van een onderscheid tussen multiculturele beleidsmaatregelen en de wijze waarop de Nederlandse samenleving omgaat met culturele verschillen. Hij stelt dat – anders dan het Nederlandse multiculturele model zou suggereren – de Nederlandse

samenleving verenigd is rond een ‘progressieve monocultuur’² (Duyvendak, 2008; Duyvendak & Scholten, 2009: 105). Gezien vanuit dit perspectief is het aanvechtbaar of, zoals Liav Orgad (2010) stelt, dat ‘*the German tests mirror not only what the German culture is, but also what the Germans want it to be.*’³

Daarom neem ik in dit artikel aan, dat zelfs als naturalisatietoetsen ons niet noodzakelijkerwijs iets vertellen over hoe individuele burgers hun natie conceptualiseren, ze ons mogelijk iets vertellen over hoe staten of overheden binnen een staat de natie en burgerschap conceptualiseren en bovendien, welke rol zij voor zichzelf claimen in de regulering van culturele en religieuze diversiteit. Verder neem ik aan dat de inhoud van naturalisatietoetsen in het bijzonder adequaat is voor een dergelijke analyse omdat het concreet laat zien hoe staten staatsburgerschap voor hun nieuwe leden formuleren.⁴

Discussies over naturalisatietoetsen in de bestaande literatuur en operationalisaties

Hoewel er een uitgebreide literatuur bestaat over (staats)burgerschap en naturalisatie (Bauböck et al., 2006a; Bauböck, et al., 2006b; Carrera, 2006; de Hart & Van Oers, 2006; Helbling, 2008; Howard, 2009; Jacobs & Rea, 2007; Klaver & Odé, 2009; Thränhardt, 2008; Vink & De Groot, 2010; Wallace Goodman, 2010) zijn slechts enkele studies exclusief toegespitst op naturalisatietoetsen. Terwijl verschillende van deze specifieke analyses (Ersbøll et al., 2010; Orgad, 2010; Van Oers, 2006; White, 2008) focussen op de bredere naturalisatieprocedure en ‘*the procedural details of such testing schemes*’ (Peucker, 2008: 241) evenals op politieke debatten die hebben gespeeld rond de introductie van zulke tests, besteden deze studies meestal zeer weinig aandacht aan de inhoud van naturalisatietests, bijvoorbeeld door alleen korte samenvattingen te geven zoals : ‘*(...) the Life in the UK test and the Dutch ‘societal orientation’ test [...] bear strong resemblances: the questions cover similar topics ranging from politics (e.g. government, constitution) to employment and other everyday life issues (e.g. transport, housing)*’ (Peucker, 2008: 254) of door het selecteren van enige buitengewoon twijfelachtige of ridicule vragen (Joppke, 2010a; Orgad, 2010). Een uitzondering is een analyse van de Oostenrijkse federale en nationale naturalisatietest (Perchinig, 2010) die de inhoud van de Oostenrijkse naturalisatietest op het federale en nationale niveau classificeert aan de hand van negen verschillende thematische categorieën en bespreekt of de Oostenrijkse naturalisatietest een republikeins, communitaristisch of liberaal model van burgerschap representeert. Met deze werkwijze pakt Bernhard Perchinig een van de hoofdpunten op uit de discussie die de recente groei in naturalisatietests en andere integratievereisten heeft uitgelokt; namelijk de vraag of zulke tests een onrechtmatige terugkeer van culturele assimilatie inhouden (Bader, 2007: 56; Scholten, 2008: 249) of dat zij passen binnen een liberale democratie.

Het laatste argument werd in het bijzonder naar voren gebracht door Christian Joppke (2007) die verplichte integratievereisten (waartoe de naturalisatietests kunnen worden gerekend) classificeerde als een vorm van ‘repressief

liberalisme'. Repressief omdat de tests verplicht zijn en de toegang kunnen verhinderen tot permanent verblijf of staatsburgerschap, maar liberaal omdat de nagestreefde doelen die van het liberalisme zijn en grotendeels vergelijkbaar zijn met andere verplichte maar 'capaciteitsverhogende' maatregelen (Joppke, 2010a) die Europese verzorgingsstaten voorstaan. In het definiëren van de notie van liberalisme refereert Joppke aan Rawls' (1993) definitie van politiek liberalisme als de identificatie van een set dunne en procedurele principes die sociale eenheid waarborgen. Volgens Rawls bestaat politiek liberalisme uit het vinden van een overlappende consensus tussen doctrines over een politieke conceptie van rechtvaardigheid, die 'should be, so far as possible, presented as independent of comprehensive religious, philosophical, and moral doctrines' (Rawls, 1993: 144).⁵ Rawls erkent dat *'the hope of political community must indeed be abandoned, if by such a community we mean a political society united in affirming the same comprehensive doctrine. This possibility is excluded by the fact of reasonable pluralism together with the rejection of the oppressive use of the state power to overcome it'* (Rawls, 1993: 145-146). Samenvattend zijn de centrale elementen een dunne definitie van de waarborgen van sociale eenheid, een politiek concept van deze eenheid in de zin dat burgers zich actief aan deze principes commiteren en in de praktijk een steun voor wat Rawls constitutionele consensus⁶ noemt.

In een operationalisatie van deze principes definieert Joppke (2010a) naturalisatietestvragen die naar kennis vragen als liberaal en de vragen naar de 'innerlijke dispositie' van de kandidaat als niet-liberaal. In een eerdere bijdrage parafraseerde Joppke dat onderscheid als vragen over 'wat rechtmatig (right) is' versus vragen over 'wat goed (good) is'. Dit onderscheid dient als belangrijk uitgangspunt voor de hier gepresenteerde tweedimensionale analyse. Terwijl de eerste dimensie van classificatie puur thematisch is, heeft de tweede dimensie te maken met het onderscheid van goed versus rechtmatig. In afwijking van Joppke (2010b), classificeert deze analyse echter niet alleen vragen als niet-liberaal als ze vragen wat de kandidaat zelf als 'goed' beschouwt (dus vragen over de innerlijke dispositie van de kandidaat) maar ook als de vraag vereist dat de kandidaat moet weten wat beschouwd wordt als goed door 'de' ontvangende samenleving. Deze vragen werden eveneens als niet-liberaal beschouwd omdat zij een homogeen stelsel van waarden, opinies of morele attitudes vooronderstellen dat niet bestaat in Westerse samenlevingen en dat zelfs niet noodzakelijk is voor het functioneren van een liberale democratie – integendeel zelfs; het centrale punt van het ontwikkelen van een theorie van politiek liberalisme is om een wijze van omgaan te vinden met waardepluralisme. Dientengevolge worden in deze analyse de naturalisatietests gedefinieerd als liberaal in de Rawlsiaanse zin indien zij:

- a. focussen op onderwerpen die verwijzen naar de 'overlappende consensus', dat wil zeggen de basisrechten en vrijheden evenals het politieke systeem dat wordt verondersteld deze rechten te garanderen. Dat wil zeggen dat 'het politieke systeem, democratie en rechten' tot de grootste thematische subcategorie binnen elke test zouden moeten behoren.
- b. alleen vragen stellen over feiten en de kennis betreffende 'wat rechtmatig is'.

Door vervolgens de inhoud van de naturalisatietoetsen in Duitsland en Nederland te analyseren, wil ik bijdragen aan het voortgaande debat over veranderingen en continuïteit in Nederlandse en Duitse concepten van (staats)burgerschap en de natie, die deels gevoed worden door verplichte vereisten voor integratie zoals integratie- en naturalisatietests. Zoals hiervoor genoemd waren Nederland en Duitsland ooit de prototypes van twee tegengestelde modellen, namelijk het model van het multiculturele versus het niet-integrerende, uitsluitende model. Gedurende de laatste tien jaar heeft echter een fors debat plaatsgevonden over of en, indien van wel, in welke mate het burgerschapsregime van beide landen veranderd is. Terwijl sommige auteurs substantiële verandering in het Nederlandse burgerschapsregime hebben geobserveerd (Bader, 2007; Entzinger, 2003; Groenendijk, 2006; Scholten, 2008) bestrijden anderen dat de veronderstelde paradigmatische verandering in Duitsland meer dan incrementeel was (Bommes, 2006; Davy & Weber, 2006; Green, 2000).

Verschillende indexen⁷ hebben geprobeerd het huidige (staats)burgerschapsregime in beide landen (voor de *Migrant Integration Policy Index (MIPEX)* zie *Migration Policy Group – MPG*, 2006) evenals de verandering binnen deze regimes in de loop der tijd te beschrijven (voor de *Citizenship Policy Index (CPI)* zie Howard, 2009; voor de *Indicators of Citizenship Rights for Immigrants (ICRI)* zie Koopmans, et al., 2010). Terwijl deze drie indicatoren een bevredigend hoge mate van correlatie laten zien (Howard, 2009: 34-35; Koopmans et al., 2010: 17) zijn zij het lichtelijk oneens over de classificatie van de twee hier vergeleken landen. CPI en MIPEX zijn het er over eens dat Nederland behoort tot de middencategorie terwijl de ICRI het Nederlandse staatsburgerschapsregime als open classificeert. Aan de andere kant plaatsen CPI en ICRI Duitsland in de middencategorie terwijl MIPEX Duitsland ziet als een volledig restrictief⁸ regime. Alle indexen zijn het er echter over eens dat het Nederlandse (staats)burgerschapsregime opener is dan het Duitse.

Als we deze bevindingen over de wijze waarop deze twee landen het verwerven van nationaliteit reguleren (bijvoorbeeld verblijf- en inkomensvereisten voor naturalisatie, het toestaan van dubbele nationaliteit, gefaciliteerd verwerven van staatsburgerschap voor tweedegeneratie-immigranten, geboren in het land) proberen te relateren aan de inhoud van de naturalisatietest, dan zou de zeer voor de hand liggende verwachting zijn, dat Duitsland – als het land waar toegang tot burgerschap moeilijker is voor immigranten dan in Nederland en waar het concept van de natie nog steeds gemarkeerd lijkt te worden door een neocultureel begrip van het Volk – een naturalisatietest zal hebben waarvan de inhoud minder correspondeert met de principes van politiek liberalisme zoals gedefinieerd door Rawls, dan de inhoud van de Nederlandse test.

Methodologie

Zoals boven beschreven bestaat de toegevoegde waarde van dit onderzoek uit de gehanteerde methode voor het analyseren van de twee naturalisatietests, namelijk een systematische inhoudsanalyse. Ten eerste is er onderscheid in drie grote thematische categorieën en daarnaast een set van veertien meer verfijnde

thematische subcategorieën. Het doel van de grote thematische categorieën is om het niveau van abstractie te verhogen, terwijl de thematische subcategorieën zijn toegevoegd om een gedetailleerdere analyse van een aantal specifieke onderwerpen in de naturalisatietests, mogelijk te maken. De drie grote thematische categorieën zijn ‘politiek, geschiedenis en geografie’, ‘economie en publieke goederen & dienstverlening’, evenals ‘tradities en publieke moraal’. Onder de 14 subcategorieën bevinden zich categorieën zoals ‘lifestyle’, ‘werk en ondernemerschap’, ‘gezondheidszorg’, ‘onderwijs’, ‘politiek systeem, democratie & rechten’, en ‘geschiedenis, geografie & nationale symbolen’. De categorie ‘overige’ is toegevoegd aan zowel de grote thematische categorieën als de thematische subcategorieën om een klein aantal vragen onder te brengen die niet geclassificeerd konden worden onder de andere categorieën.

De grote thematische categorieën werden evenals de thematische subcategorieën inductief opgesteld. Terwijl de codering van de eerste sets vragen in de naturalisatietoets nog leidde tot belangrijke veranderingen van de thematische categorieën en subcategorieën, waren zulke veranderingen onnodig bij het coderen van de laatste sets vragen. Toen het coderingssysteem eenmaal stabiel was, werden de testvragen en het coderingssysteem gecontroleerd op reproduceerbaarheid. De volgende tabellen 1 tot 4 laten typische vragen zien van de drie thematische categorieën en de categorie ‘overige’ verdeeld in de veertien respectievelijke thematische subcategorieën.

Voordat de sets van indicatoren getoond in tabellen 1-5 konden worden toegepast moesten eerst de items worden geconstrueerd. Elk van de driehonderd vragen van de federale Duitse naturalisatietest met steeds vier multiplechoiceantwoorden is gedefinieerd als één item.⁹ Omdat de Nederlandse testvragen niet zijn gepubliceerd en voorbeeldvragen niet bestaan, werden de te coderen items afgeleid van het curriculum voor de test. Dit curriculum omvat een samenvatting van alle relevante kennis in de vorm van een puntsgewijze lijst van 310 onderwerpen. Elk punt is behandeld als een ‘vraag’ hoewel ze niet geformuleerd zijn als vragen maar als stellingen in de vorm van ‘de kandidaat moet weten dat ...’¹⁰

Tabel 1: Typerende vragen uit de categorie ‘Politiek, geschiedenis en geografie’

1) politiek systeem, democratie, rechten	De Duitse wetgeving verbiedt (...) ongelijke behandeling van burgers door de staat. Weet dat de macht in Nederland verdeeld is in drie onderdelen (regelgevende, uitvoerende en rechterlijke macht).
2) geschiedenis, geografie en nationale symbolen	Wanneer waren de Nazi's met Adolf Hitler in Duitsland aan de macht? Kent de geschiedenis van Nederland met betrekking tot de Gouden Eeuw/rijkdom, kolonialisme, scheepvaart en waterwerken.
3) Kerk & staat, vrijheid van godsdienst	Welke stelling klopt? In Duitsland (...) zijn kerk en staat gescheiden. Weet dat de wetten van de staat boven die van religie en traditie staan.
4) overheden & formaliteiten	Waar moet men zich melden, bij verhuizing binnen Duitsland? Kent de procedures voor paspoort en rijbewijs aanvraag en/of verlenging.
5) lifestyle (verwijzend naar wetten)	Welke samenlevingsvorm is in Duitsland niet toegestaan? Weet dat openlijke homoseksualiteit niet verboden is.

Tabel 2: Typerende vragen uit de categorie 'Economie, publieke goederen en dienstverlening'

6) onderwijs	Een volwassen vrouw wil in Duitsland alsnog haar middelbare school diploma halen. Waar kan ze dat doen? Kent de opbouw van het onderwijs van voorschools- tot eindonderwijs.
7) economie, financiën	Het economisch systeem van Duitsland noemt men (...) sociale marktconomie.
8) werk & ondernemerschap	Een echtpaar wil in Duitsland een restaurant openen. Wat is daarbij absoluut noodzakelijk? (...) een horecavergunning van de gemeente. Weet hoe je in Nederland vacatures kunt vinden.
9) publieke dienstverlening en de financiering daarvan	Hoe financieert Duitsland de sociale verzekeringen? (...) door sociale verzekeringspremies. Legt uit waarom inhoudingen op salaris noodzakelijk zijn.
10) gezondheidszorg (system)	Weet dat de huisarts doorverwijst naar specialistische zorg.

Tabel 3: : Typerende vragen uit de categorie 'Tradities en Publieke Moraal'

11) lifestyle (verwijzend naar sociale normen)	Weet dat bepaald kledinggedrag van sommige mannen/vrouwen niet mag worden opgevat als onkuis of uitnodigend.
12) tradities, culturele eigenheden van het woonland	Wat is in Duitsland een traditie met Pasen? Kent de belangrijkste Nederlandse feestdagen en hun religieuze of historische inhoud/ achtergrond.
13) 'hoe-hoort-het-eigenlijk'-gids over etiquette	Weet wat de gebruikelijke gedragsregels zijn in de meest voorkomende situaties (in winkels en wachtkamers, bij loketten, deelnemen aan feestje in de buurt).

Tabel 4: Typerende vragen uit de categorie 'overig'

14) overig	In Duitsland werken veel mensen in hun vrije tijd als vrijwilliger. Wat betekent dat? Weet hoe hij veilig en zuinig met gas, elektra en water om moet gaan.
------------	---

Daarenboven werd elk item geclassificeerd volgens zijn gerichtheid op (1) feitenkennis en/of kennis van wat rechtmatig is of volgens (2) kennis van 'wat goed is' in de zin van opinies, sociale normen, en moraal (zie tabel 5).

Tabel 5: Typerende vragen over wat goed en wat rechtmatig is

	Rechtmatig	Goed
Stelt zich op de hoogte van onuitgesproken omgangsregels (door observeren, advies vragen, vragen om bevestiging of correctie enzovoort).		x
Gaat op passende wijze contacten aan met collega's en leidinggevenden.		x
Wie kan in Duitsland een aanvraag voor scheiding indienen? (alleen de echtgenoot, de ouders van de vrouw, de man en vrouw, alleen de vrouw)	x	
Reageert niet onmiddellijk beledigd op rechtstreeks uitgesproken meningen en directe vraagvormen.		x
Wat is een Duitse wet? ...kinderen mogen niet geslagen worden.	x	

Door het ontwikkelen van de set van thematische categorieën en subcategorieën en het definiëren van te classificeren items, staat deze methode van gestandaardiseerde inhoudsanalyse een systematische vergelijking van de inhoud van burgerschapstests toe. In een volgende stap zal de Nederlandse en de Duitse burgerschapstests in nader detail gepresenteerd worden.

Naturalisatietests – een overzicht en resultaten van de inhoudsanalyse

Voordat zij staatsburgerschap aan een persoon met buitenlandse nationaliteit toekennen, hebben Duitsland en Nederland beide een serie van vereisten waaraan een kandidaat voor naturalisatie moet voldoen.

Tabel 6: Naturalisatie-eisen in Nederland en Duitsland geldig sinds 2008

	Nederland	Duitsland
Minimale verblijfsduur	5 jaar	8 jaar (7 na inburgeringscursus)
Uitkeringsafhankelijkheid obstakel voor naturalisatie?	nee	ja
Dubbele nationaliteit	In principe niet toegestaan, maar <i>de facto</i> ruime uitzonderingsregels	In principe niet toegestaan, maar <i>de facto</i> relatief ruime uitzonderingsregels
Taaleisen	niveau A2	niveau B1
Naturalisatiecijfer 2008	4,2	1,72

Bron: Koopmans et al. (2010)

Ook de vorm van de naturalisatietest verschilt (zie tabel 7). Een groot verschil tussen de Nederlandse en de Duitse naturalisatietest is dat Duitsland zijn testvragen en de mogelijke antwoorden heeft gepubliceerd, terwijl Nederland besloten heeft om de vragen en antwoorden geheim te houden. Dit betekent dat de kandidaten voor het Duitse staatsburgerschap exact weten welke vragen kunnen worden gesteld, terwijl de kandidaten voor het Nederlandse staatsburgerschap slechts zeer beperkte mogelijkheden hebben om zich voor te bereiden voor de test.¹¹ Beide landen hebben gekozen voor een multiplechoicetest maar terwijl in het Duitse geval de kandidaat voor naturalisatie zich kan voorbereiden voor de test door vertrouwd te raken met de driehonderd vragen, is dit in Nederland niet mogelijk.

Tabel 7: Overview kenmerken naturalisatietests

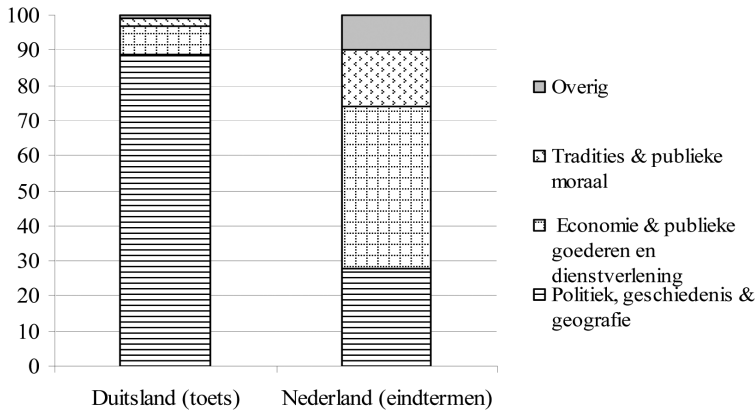
	Duitsland	Nederland
1) Zijn de vragen openbaar?	Ja	Nee
2) Zijn de antwoorden openbaar?	Ja	Nee
3) Multiple choice?	Ja	Ja
4) Hoeveel vragen in totaal?	300 + 10 per staat	310 items in het curriculum
5) Hoeveel vragen worden gesteld?	33	ongeveer 43
6) Hoeveel vragen moeten juist beantwoord worden?	17	ongeveer 27
7) Hoeveel tijd krijgt de kandidaat?	60 minuten	60 minuten
8) Jaar van introductie van de test	2008	2003 (2007)
9) Naturalisatiekosten (inclusief kosten voor de test)	€ 255	€ 797 (€ 567 + € 230 voor de test)

De Nederlandse test is voor het eerst geïntroduceerd in 2003, vijf jaar voor de Duitse test, maar in 2007 werd het enigszins gereorganiseerd en opgenomen in het inburgeringsexamen voor immigranten, die een permanente verblijfvergunning willen verwerven. Daarom is tegenwoordig het verplichte examen voor een permanente verblijfsvergunning identiek aan het examen dat vereist is om staatsburgerschap te verwerven. De Duitse naturalisatietest werd daarentegen in 2008 als een specifieke naturalisatietest geïntroduceerd. De kosten voor deze tests en de naturalisatieprocedure in zijn geheel verschillen aanzienlijk tussen de twee landen, waarbij de Nederlandse naturalisatieprocedure ruim tweemaal zo duur is als de Duitse. Laten we nu het resultaat van de inhoudanalyse bekijken.

Het eerste deel van de inhoudsanalyse verdeelde elk gecodeerd item over een van de drie grote thematische categorieën, te weten: 1) 'politiek, geschiedenis, en geografie', 2) 'economie en publieke goederen & dienstverlening' en 3) 'tradities en publieke moraal'.

De analyse laat zien (zie figuur 2) dat de Duitse naturalisatietest 89% van zijn vragen wijdt aan de thematische categorie 'politiek, geschiedenis & geografie'. Voor de Nederlandse naturalisatietest daarentegen is het beeld kleurrijker omdat minder vragen (28%) betrekking hebben op 'politiek, geschiedenis & geografie' maar meer op 'economie en publieke goederen & dienstverlening' (46%) en aan 'tradities en publieke moraal' (16%).

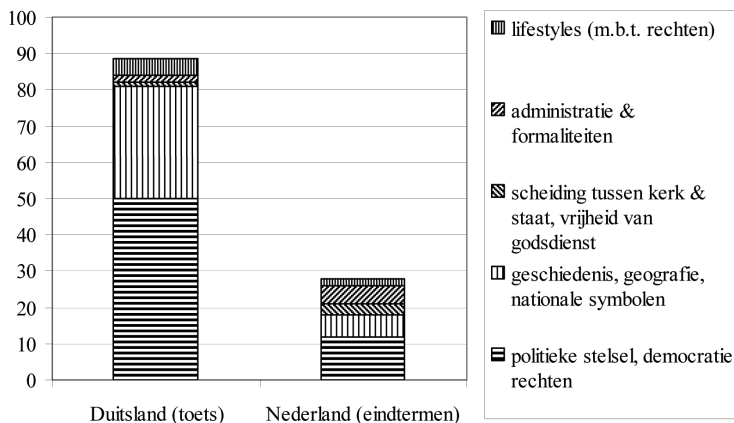
Figuur 2: Inhoud van naturalisatietesten in Duitsland en Nederland per algemene categorieën

De classificatie in de categorieën laat zien dat in beide landen de vragen over tradities en publieke moraal in de minderheid zijn. Voor beide landen mag worden aangenomen dat de naturalisatietest kan worden gehaald, zelf als alle antwoorden op de vragen op dit onderwerp fout waren.

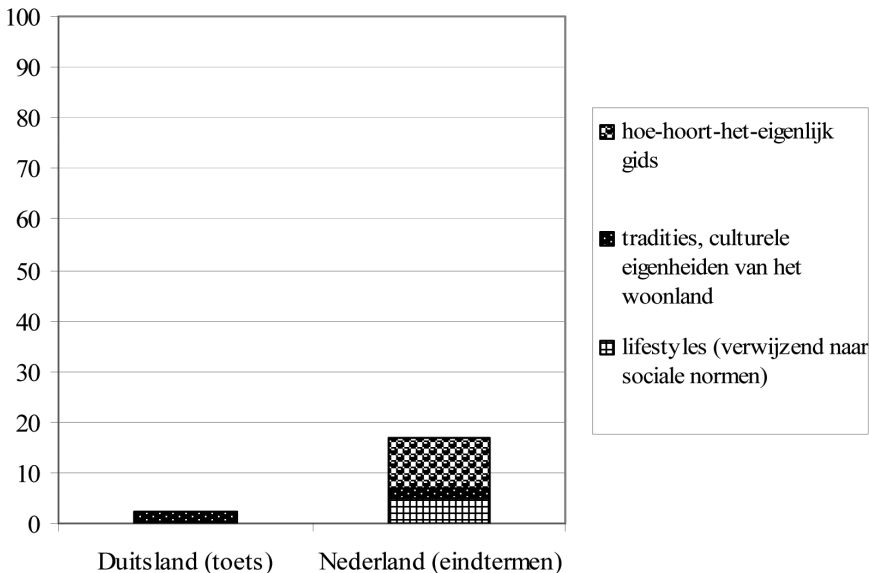
Laten we nu kijken naar een meer gedetailleerde analyse van de subthema's binnen elke algemene categorie, te beginnen met de categorie 'politiek, geschiedenis & geografie'. Figuur 3 laat zien dat in de Duitse test de vragen over het politieke systeem, democratie, en rechten 50% van alle vragen vormen (12% in Nederland) terwijl vragen over geschiedenis, geografie, en nationale symbolen nog eens 31% vormen (6% in Nederland). Vragen over de scheiding van staat en kerk en/of de vrijheid van godsdienst, en ook overheid en formaliteiten spelen een kleine rol in beide landen (een totaal van slechts 3% in Duitsland versus 8% in Nederland).

Figuur 3: Thema's binnen de categorie 'Politiek, geschiedenis en geografie' (als % van alle vragen)

Een interessante thematische subcategorie wordt echter gevormd door vragen die te maken hebben met lifestyle. Deze zijn ingedeeld in de hoofdcategorie ‘politiek, geschiedenis, en geografie’ indien zij betrekking hebben op wettelijke normen (vgl. figuur 2) en de algemene categorie ‘tradities en publieke moraal’ indien zij verband houden met sociale normen (vgl. figuur 4). Lifestyle-vragen komen beperkt naar voren in beide landen: 5% van alle vragen in Duitsland en 7% van alle vragen in Nederland betreffen dit onderwerp. Maar waar op een na alle¹² lifestyle-vragen van de Duitse federale burgerschapstest betrekking hebben op de wettelijke situatie in Duitsland (‘wat is toegestaan onder de Duitse wet?’) is dit niet het geval voor de Nederlandse test. De Duitse federale naturalisatietest bevat bijvoorbeeld vragen zoals: Wie mag een huwelijk of scheiding aanvragen? Wie heeft de taak tot de opvoeding van kinderen? Wie mogen niet samenleven als een stel?¹³ Daarentegen verwijst een minderheid van de lifestyle-items in het Nederlandse curriculum naar wetgeving. De kandidaat moet bijvoorbeeld weten dat mannen en vrouwen gelijk zijn voor de wet, dat homoseksualiteit niet verboden is in de Nederlandse wet, en dat geweld (inclusief huiselijk geweld, eerwraakmoorden, fysieke bestraffing van kinderen en de genitale vermindering van vrouwen) strafbaar is. De meeste van de Nederlandse lifestyle-items hebben echter te maken met sociale normen zoals: dat de relatie tussen mannen en vrouwen gelijk is (ook thuis), dat ongetrouwd samenwonen (ook van mannen of vrouwen onderling) is geaccepteerd in Nederland, en dat vrouwen en meisjes verondersteld worden om een (financieel) onafhankelijk leven te leiden.

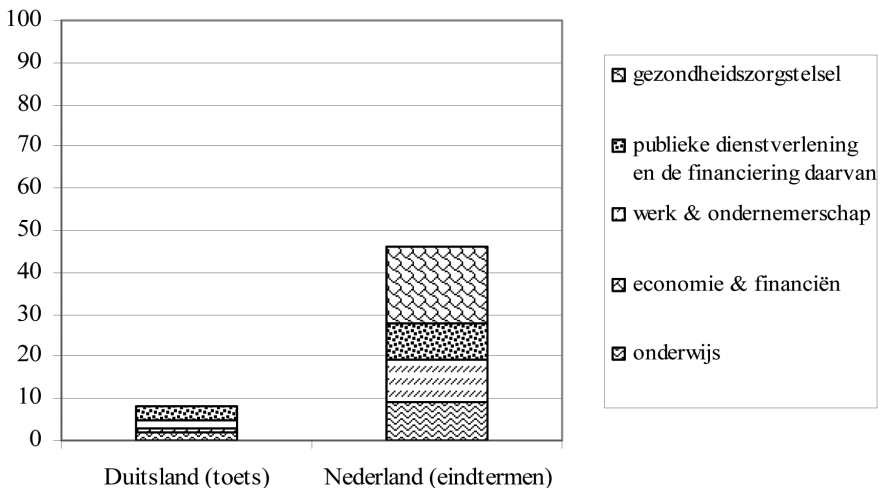
Figuur 4: Thema's binnen de categorie 'Traditie en Publieke Moraal' (als % van alle vragen)

Bovendien laat figuur 4 zien dat 10% van de Nederlandse vragen lijken op een 'hoe-hoort-het eigenlijk'-gids over etiquette. Nog sterker dan de vragen over lifestyle, die deels verbonden zijn met de wettelijke situatie in Nederland, benadrukken deze 'hoe-hoort-het'-vragen de acceptatie van sociale normen. In feite wordt van de kandidaat voor het Nederlandse staatsburgerschap niet alleen verlangd dat hij/zij goed samenwerkt met collega's, initiatief toont en zelfstandig werkt, maar ook dat hij/zij zich te informeert over ongeschreven regels van beleefdheid, en leert om direct uitgesproken kritiek niet persoonlijk op te nemen, en er niet door gekwetst te zijn. De kandidaat voor naturalisatie behoort afspraken te maken voor zakelijke ontmoetingen, in de rij te staan bij het wachten, een klein cadeautje van passende omvang mee te nemen, de burens in te lichten wanneer er een feest plaatsvindt, en de voortuin netjes te houden. Deze 'hoe-hoort-het'-etiquette vragen zijn specifiek voor de Nederlandse test maar voor het overige en net als in Duitsland, zijn er in Nederland bijna geen vragen over tradities en culturele bijzonderheden van het land.

De verschillen tussen de inhoud van de Nederlandse en de Duitse naturalisatietoets zijn geprononceerd in de relevantie die wordt toegekend aan de hoofd-categorie 'economische en publieke goederen & dienstverlening' (zie figuur 5).

Figuur 5: Thema's binnen de categorie 'Economische en publieke goederen & dienstverlening' (als % van alle vragen)

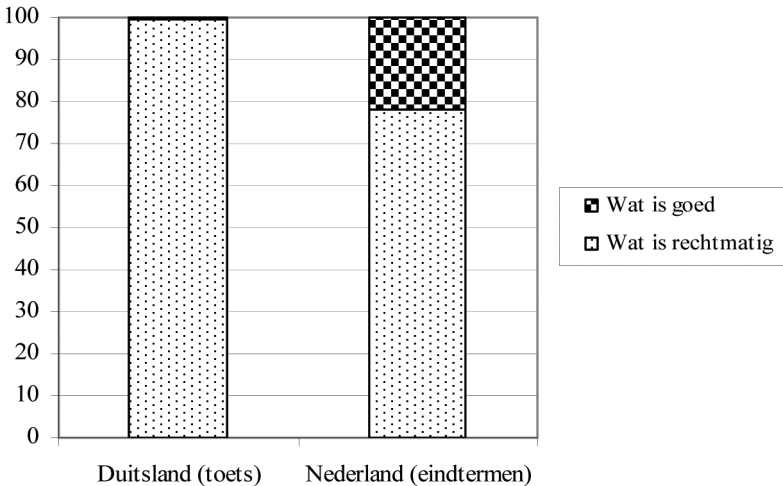

Terwijl er slechts enige vragen over dit thema bestaan in de Duitse test, heeft 9% van alle items van het Nederlandse curriculum te maken met onderwijs en het onderwijssysteem; 10% heeft betrekking op werk en ondernemerschap, en 9% gaan over de overheidsdiensten en hun financiering – deze hebben niet alleen betrekking op belastingzaken en het verlenen van publieke goederen, maar ook diensten die niet (meer) worden verleend door de staat en daardoor vallen onder de individuele verantwoordelijkheid. In het Nederlandse curriculum is de subcategorie gezondheidszorg en het systeem van gezondheidszorg

niet alleen de grootste thematische subcategorie binnen de hoofdcategorie van ‘economie en publieke goederen & dienstverlening’ maar ook de grootste thematische subcategorie in het Nederlandse curriculum in het algemeen (18%). Voorts konden sommige vragen (10% in Nederland en 1% in Duitsland) niet worden ondergebracht bij een van de drie hoofdcategorieën, omdat zij betrekking hebben op zeer diverse problemen, zich uitstrekkend van het huren van een huis tot het doen van vrijwilligerswerk. Deze vragen zijn ondergebracht bij de categorie ‘overig’ (vgl. figuur 2).

De tweede dimensie waarop elk item werd geclassificeerd is niet thematisch. Gebaseerd op Rawls’ theoretische benadering die samengevat is door Joppke (2007: 3) als een onderscheid tussen een procedurele en een inhoudelijke consensus, differentiëren we tussen vragen die betrekking hebben op pure kennis van feiten of tot begrip van ‘wat rechtmatig is’ en vragen over ‘wat goed is.’

Figuur 6: Percentage vragen over feitenkennis & Wat is Rechtmatig vs Wat is goed

Figuur 6 laat enige verschillen zien tussen Duitsland waar op een na alle 300 vragen te maken hebben met feitenkennis over ‘wat rechtmatig is’, terwijl 22% van de items in het curriculum voor de Nederlandse naturalisatietoets verband houden met ‘wat goed is.’ Deze categorie is iets groter dan slechts een samenvatting van de waarden voor ‘lifestyle’ zoals gerelateerd aan sociale normen’ en ‘een ‘hoe-hoort-het-eigenlijk’-gids over etiquette’ zou suggereren omdat items zoals ‘sport, beweegt en eet gezond om gezond te blijven’ die behoren bij de thematische categorie van ‘gezondheidszorg en het systeem van gezondheidszorg’ ook ingedeeld werden bij vragen over ‘wat goed is’.

Als we nu terugkeren naar onze aanvankelijke aanname, dat de Duitse naturalisatietoets minder liberaal zou zijn dan de Nederlandse test, omdat het Duitse burgerschapsregime minder open is, komen we tot de verrassende conclusie dat, anders dan verwacht, de inhoud van de federale Duitse natura-

lisatietest voldoet aan onze definitie van een liberale naturalisatietest omdat de grootste thematische subcategorie in de federale Duitse test politiek, (50%) rechten en democratie betreft en alle vragen (behalve een enkele) te maken hebben met feitelijke kennis over wat rechtmatig is. De inhoud van de Nederlandse naturalisatietest daarentegen, die naar verwachting liberaler zou zijn dan de Duitse, correspondeert niet met de definitie van een liberale burgerschapstest in de Rawlsiaanse zin, omdat de gezondheidszorg – en dus niet in de eerste plaats de politiek, democratie en rechten (12%) – (met 18%) de grootste thematische subcategorie in de Nederlandse burgerschapstest is en omdat een vijfde van alle items in het curriculum voor de Nederlandse naturalisatietest te maken hebben met ‘wat goed is’.

Discussie en conclusie: Wat vertelt de inhoud van naturalisatietests ons?

In de inleiding van dit artikel werd gesteld dat de inhoud van naturalisatietests, ofschoon niet noodzakelijk een afgeleide van het concept van de natie zoals dat onder de algemene bevolking bestaat, wel geïnterpreteerd kan worden in termen van hoe staten of overheden de natie en (staats)burgerschap conceptualiseren en welke rol zij claimen voor zichzelf in de regulering van culturele en religieuze diversiteit. Dat leidt tot de vraag: welk nationaal zelfbegrip wordt gecommuniceerd door de Nederlandse en de Duitse naturalisatietest?

Deze analyse van de inhoud van naturalisatietests als liberaal of onliberaal werd gebaseerd op enerzijds een thematische en anderzijds een liberaal-normatieve classificatie. Beide classificaties hebben duidelijke verschillen aangetoond tussen de inhoud van de Nederlandse en de Duitse tests. Hoewel de thematische focus van het Nederlandse testcurriculum op ‘economie, publieke goederen en dienstverlening’ in plaats van op ‘politiek, geschiedenis en geografie’, eenvoudig verklaard zou kunnen worden door het feit dat die Nederlandse test (het zogenaamde inburgeringexamen) niet alleen wordt toegepast bij kandidaten voor naturalisatie maar ook bij nieuw gearriveerde immigranten¹⁴ die een grotere behoefte zouden kunnen hebben om zaken te leren over het alledaagse leven dan kandidaten voor naturalisatie, is vooral de interpretatie van de aan- of afwezigheid van vragen over wat goed is in het bijzonder problematisch.

In Nederland werd het verschijnen van verplichte integratievereisten en het gewijzigde publieke en politieke discours over integratie en de multiculturele samenleving door sommigen geïnterpreteerd als het bewijs van niet alleen het einde van ‘multiculturalisme’ in Nederland, maar ook van de dageraad van een nieuwe tijd van assimilatie (Bader, 2007: 56; Scholten, 2008: 203-249). Anderen hebben daarentegen gesteld dat een gewijzigd publieke discours en de introductie van verplichte integratiemaatregelen opzich nog geen paradigmatische verandering vormen. Zoals de vergelijking met andere Europese burgerschapsregimes liet zien, is Nederland nog steeds een van de meest multiculturele landen in Europa (Koopmans et al. 2010) – maar kan het (staats)burgerschapsregime echt de inhoud verklaren van het curriculum voor het Neder-

landse burgerschap? Het antwoord is nee. Indien het bepalend zou zijn voor de inhoud van naturalisatietoetsen hoe Nederland het verwerven van burgerschap, het recht op gezinshereniging, bescherming tegen uitzetting, antidiscriminatie, werkgelegenheid in de publieke sector voor ingezetenen en van buiten de EU, politieke rechten voor niet-Nederlanders, culturele rechten in het onderwijs evenals andere culturele en religieuze groepsrechten reguleert, dan zou Nederland een naturalisatietoets opstellen waarvan de inhoud beter correspondeert met de grondregels van het politiek liberalisme.¹⁵

De analyse van het curriculum – door het onderscheid tussen vragen over feitenkennis en kennis over wat rechtmatig is versus vragen over wat goed is – toont evenwel aan dat meer dan een vijfde van de vragen een vrij stevige publieke moraal communiceren (vgl. Klaver & Odé, 2009: 68-69, 86). Deze bevinding is in lijn met Thomas Spijkerboers (2007) analyse van de integratierelateerde secties van verkiezingsprogramma's van Nederlandse politieke partijen: behalve voor de ChristenUnie hebben alle grotere Nederlandse politieke partijen (inclusief GroenLinks) een nogal uitgesproken opvatting geformuleerd over de rol die de staat heeft in het definiëren van een publieke moraal (Spijkerboer, 2007: 19-26, 49). Het Nederlandse curriculum voor een naturalisatietoets definieert op een zeer gedetailleerde manier hoe 'de' publieke moraal in Nederland eruitziet. Deze lijkt echter niet op wat we zouden verwachten van een multiculturele staat. We zouden dit zeker niet verwachten omdat de multiculturele staat in de eerste plaats het bestaan zou moeten bevorderen van cultureel pluralisme in plaats van alleen de meerderheidscultuur te steunen en ten tweede omdat de multiculturele staat niet toebehoort aan slechts een dominante groep maar in gelijke mate aan alle burgers (Kymlicka, 2003).

Betekent dit, dat er een scheuring bestaat in de Nederlandse multiculturele politiek? Ja en nee. Ja, omdat er duidelijk een kloof is tussen aan de ene kant integratievereisten, die van immigranten verlangen zich aan te passen aan een duidelijke definitie van wat de bron van sociale eenheid in Nederland en van Nederlands staatsburgerschap is, en aan de andere kant (staats)burgerschap-beleid dat nog steeds een open (staats)burgerschapregime weerspiegelt dat grotendeels georiënteerd is op cultureel pluralisme (Koopmans et al., 2010). Nee, omdat continuïteit beter dan een scheuring zou kunnen verklaren, waarom de Nederlandse staat zo'n prominente rol op zich neemt in het reguleren van de culturele en religieuze verschillen van de burgers. De redenering die naar voren werd gebracht door Jan Rath (1991; 1997) volgend – dat Nederland feitelijk een sterke traditie van *social engineering* heeft die aanvankelijk was gericht op families in de marge van de samenleving en daarna herfocuste op etnische minderheden – dat we dus de 'hoe-hoort-het-eigenlijk'-gids over etiquette en de vragen over lifestyle gerelateerd aan sociale normen in de naturalisatietoets kunnen interpreteren als de continuering van zulke eerdere pogingen. De denkwijze zou aldus kunnen zijn dat zelfs als de boodschap achter de ingreep van de staat veranderd zou kunnen zijn, de rol van de staat in het beheren van cultureel pluralisme hetzelfde bleef. Het is deze 'grote staat', die zelfs de finesses van sociale interacties tussen haar burgers tracht te reguleren, die het moeilijk maakt de inhoud van de Nederlandse naturalisa-

tietest onder te brengen in een definitie van politiek liberalisme zoals beschreven door Rawls.

Hoe kunnen we nu echter de ‘dunnere’ en meer procedurele Duitse burgerschapstest verklaren? De rol van de Duitse staat in het reguleren van een culturele diversiteit is minder evident. In feite is een centraal element in het ‘*exclusionary model*’ van burgerschap (Castles & Miller, 1993) dat vaak aan Duitsland is toegekend, de afwezigheid van elke vorm van proactieve staatsmaatregelen op het gebied van integratie van immigranten. Zelfs indien deze langdurige afwezigheid van een proactief integratiebeleidsmodel op federaal niveau niet gezien moet worden als een teken voor de algemene afwezigheid van integratiemaatregelen op alle andere federale niveaus,¹⁶ is het duidelijk dat de Duitse staat geen sterke traditie heeft in het reguleren van culturele verschillen. Integendeel, de Duitse staat heeft lang geweigerd het feit te erkennen dat Duitsland een land van immigratie is (Thränhardt, 1996) en als gevolg daarvan is het Duitse integratiebeleid heen en weer geslingerd tussen de uiteinden van pragmatische integratie en de roep om weigering van toegang (*pragmatische Integratie und appellative Verweigerung*) (Bade & Bommers, 2000: 163-180). Verscheurd tussen een verleden van nationaalsocialisme en van tweedeling tussen naoorlogse ideologische blokken heeft (West-) Duitsland voorts in grote lijnen afgezien van het formuleren van een duidelijk concept van de natie (Joppke, 1995). Bovendien onthullen oude ideeën van een Duitse Kulturnatie, die heden ten dage een vieze nasmaak achterlaten, een diep apolitiek concept van wat sociale eenheid vormt en als deze opvatting van een Duitse *Kulturnatie* ooit relevant was in het recente verleden, wijst het duidelijk niet op een staat die culturele verschillen kan beheersen. Meer recente concepten zoals de notie van Habermas (1990) van constitutioneel patriottisme (*Verfassungspatriotismus*) staan veel te dicht bij het Rawlsiaanse politieke liberalisme om een grote rol aan de staat toe te kennen. We kunnen dientengevolge stellen dat, hoewel sommige politici en andere vooraanstaande personen in Duitsland opgeroepen hebben tot een publieke moraal (zoals gevat in de beruchte notie van *Leitkultur* waartoe sommige Christendemocraten hebben opgeroepen maar die nooit enige steun van de andere politieke partijen hebben gekregen), de federale Duitse staat nauwelijks ervaring heeft met het reguleren van culturele verschillen.

Toch is gedurende de laatste vijf of tien jaar de Duitse staat meer betrokken geraakt bij het reguleren van de integratie van immigranten; een brede waaier aan activiteiten op het gebied van integratie doen soms bijna denken aan een onnipotente Duitse integratiestaat. Aan de andere kant en speciaal in gevallen die de religieuze en culturele groepsrechten van moslims betreffen, is het federale en staatsbeleid in sommige gevallen teruggebracht tot een procedurele consensus over wat rechtmatig is. Een voorbeeld is de leidraad voor het niet-federale naturalisatie-interview die werd geïntroduceerd door de Duitse deelstaat Baden-Württemberg in januari 2006. Deze leidraad voor het naturalisatie-interview (die is herzien, maar niet is ingetrokken door het Ministerie van Binnenlandse Zaken van Baden-Württemberg)¹⁷ was expliciet ontworpen om vermeende moslimkandidaten voor naturalisatie uit te selecteren en richtte zich niet alleen op het verifiëren van hun gezindheid inzake democratie en de

grondwet maar ook hun steun voor specifiekere sociale normen, zoals de tolerantie van homoseksualiteit. Wat bekend is geworden als de ‘moslimtest’ is bekritiseerd als zijnde discriminerend en onconstitutioneel (Wolfrum & Röben, 2006). Toen het Duitse Federale Bureau voor Migratie en Vluchtelingen (BAMF) een federale naturalisatietest begon te ontwerpen, was het zodoende duidelijk dat deze federale test niet het slechte voorbeeld van de test in Baden-Württemberg zou moeten volgen, maar expliciet koers moest varen op grond van Duitse grondwet.¹⁸ Het resultaat is een relatief dunne en procedurele Duitse naturalisatietest.

Concluderend kunnen we ten eerste stellen, dat deze analyse van de inhoud van naturalisatietests de bevindingen heeft bevestigd van Sarah Wallace Goodman (2010) en Mario Peucker (2008), dat naturalisatietests kunnen bestaan in open en in restrictieve burgerschapsregimes. Voorts wijst deze analyse erop dat er geen systematische relatie is tussen het karakter van de (staats)burgerschapsregimes (open of restrictief) en de inhoud van de naturalisatietest (liberaal of niet-liberaal); landen kunnen kiezen voor een restrictief (staats)burgerschapsregime (en de introductie van een naturalisatietest maakt het restrictiever) maar tegelijkertijd een inhoud kiezen die volledig in lijn is met de principes van politiek liberalisme. Het opvatten van de inhoud van naturalisatietests als een kenmerk van hoe de bevolking van een land zijn nationale cultuur wil vormen (Orgad, 2010), lijkt de reikwijdte van zulke tests te sterk te overschatten. Ik heb hier voorgesteld dat de inhoud van naturalisatietests ons iets vertelt over de rol die staten aan zichzelf toekennen in de regulering van culturele en religieuze diversiteit. Het kon worden aangetoond, dat terwijl de Nederlandse staat hierin traditioneel een grote rol heeft gespeeld, de Duitse staat relatief weinig ervaring heeft in het beheren van culturele verschillen. De inhoud van beide naturalisatietests reflecteren deze verschillende rollen van de twee staten.

Noten

- * Ines Michalowski is werkzaam als senior onderzoeker in de onderzoekseenheid ‘Migratie, Integratie en Transnationalisme’ van het WZB in Berlijn. Correspondentie: michalowski@wzb.eu
1. Hoewel Brubaker’s (1992: 184-185) voorspelling dat Duitsland nooit een *ius soli* wetgeving vergelijkbaar met Frankrijk zou aannemen foutief bleek, is zijn tweede voorspelling dat – zelfs als Duitsland dat zou doen, de naturalisatieaantallen nooit hetzelfde zouden zijn als in Frankrijk – daarentegen opvallend accuraat gebleken.
 2. Karakteristieken van deze progressieve monocultuur zijn bijvoorbeeld de focus op bepaalde progressieve waarden in verband met gender en seksualiteit. Voor een vergelijkbare analyse van Nederland als een sterk homogeen land zie Buruma (2006) en Mak (2005).
 3. Namelijk gedwongen culturele assimilatie volgens Liav Orgad (2010).
 4. Integendeel, andere elementen van de naturalisatieprocedure kunnen alleen indirect worden geïnterpreteerd; bijvoorbeeld, een vereiste van een lang verblijf voor naturalisatie verhoogt de drempel inzake burgerschap voor niet-etnische immigranten, en laat zien dat het land een restrictief burgerschapsregime heeft en derhalve neigt dat land naar een etnische opvatting van de natie.
 5. Deze overlappende consensus tussen alomvattende doctrines die verder gaat dan ‘merely a

- consensus on accepting certain authorities' (Rawls, 1993: 147) is een specifiek idee in de zin dat 'all those who affirm the political conception start from within their own comprehensive view and draw on the religious, philosophical, and moral grounds it provides.' Rawls geeft toe dat dit substantiële element van de overlappende consensus zou kunnen leiden tot conflict, maar stelt dat het niet vanwege een meningsverschil moet zijn, dat vragen zouden moeten worden verwijderd van de politieke agenda (Rawls, 1993: 151).
6. 'The constitutional consensus is not deep and it is also not wide: it is narrow in scope, not including the basic structure but only the political procedures of democratic government' (Rawls, 1993: 159).
 7. Voor een heel goede en gedetailleerde landenstudie op dit punt zie Bauböck et al. (2006b).
 8. Merk op dat ik een onderscheid maak tussen burgerschapsregimes die restrictief of open kunnen zijn en de inhoud van naturalisatietests die liberaal of onliberaal kunnen zijn.
 9. In het Duitse geval werd het item geconstrueerd door alleen te kijken naar de vraag en het enige juiste antwoord, de drie andere, zonder de foute antwoorden in acht te nemen.
 10. Onderkopjes die verschijnen in de puntsgewijze lijst werden weggelaten. Voor het Nederlandse curriculum voor de naturalisatietest zie 'Eindtermen Kennis van de Nederlandse Samenleving, Bijlage 5 bij artikel 2.5 van de Regeling van de Minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie van 6 december 2006, nr. 5456790/06, tot uitvoering van de Wet inburgering, het Besluit inburgering en tot wijziging van de Regeling verstrekkingen asielzoekers en andere categorieën vreemdelingen 2005'. Ik dank Karin de Vries die mij voor het eerst attent maakte op het bestaan van dit document.
 11. Het Nederlandse curriculum is niet officieel gepubliceerd in enge zin van het woord – ofschoon het online toegankelijk is voor hen die de weg weten te vinden in parlementaire publicaties. Enkele geselecteerde voorbeeldvragen zijn toegankelijk via de website www.inburgeren.nl, maar volgens het VROM-ministerie dat tegenwoordig belast is met integratiezaken zullen enige voorbeeldvragen binnenkort worden gepubliceerd.
 12. Vraag # 267 is: Een jonge vrouw in Duitsland, 22 jaar oud, woont samen met haar vriend. De ouders van de vrouw zijn het daar niet mee eens omdat zij de vriend niet mogen. Wat kunnen die ouders doen? a) Zij hebben de beslissing van hun meerderjarige dochter te respecteren, b) Zij hebben het recht de dochter terug te halen naar de ouderlijke woning, c) Zij kunnen naar de politie gaan en hun dochter aangeven, d) Zij zoeken een andere man voor hun dochter. Het juiste antwoord a) wijkt af van het principe dat is gebruikt bij alle andere testvragen die altijd gericht zijn op de wet. Duitse wet kan ouders niet dwingen om de partner van hun kind te accepteren.
 13. Mogelijk antwoorden op de vraag nummer 245 'Wie mag niet als een stel samenleven volgens de Duitse wet?' zijn: a) Hans (20 jaar oud) en Marie (19), b) Tom (20) en Klaus (45), c) Sofie (35) en Lisa (40) d) Anne (13) en Tim (25).
 14. Immigranten die een verblijfsvergunning voor onbepaalde duur willen verwerven, moeten het zogenoemde inburgeringsexamen afleggen, dat ook gebruikt wordt voor naturalisatie. Hoewel dit examen alleen relevant zal zijn wanneer de immigrant permanent verblijf aanvraagt (ten minste vijf jaar na aankomst in het land), dient hij of zij zich onmiddellijk na aankomst in Nederland voor te bereiden op het examen. Diegenen die het examen halen binnen de eerste drie jaar van verblijf in Nederland kunnen de Nederlandse staat vragen om terugbetaling van de kosten.
 15. Terwijl Wallace Goodman (2010) en Peucker (2008) in twijfel trekken of op basis van de configuratie van een burgerschapsregime een voorspelling gedaan kan worden over het bestaan en/of het algemeen functioneren van een naturalisatietest (vgl. figuur 1), heeft deze analyse aangetoond dat het burgerschapsregime ook niet de inhoud van burgerschapstests kan voorspellen. Voor een soortgelijk onderzoek in andere landen zie Michalowski (2009).
 16. Zie bijvoorbeeld het rapport van de Commissie Süssmuth (UKZ 2001: 204-211), die tot de conclusie komt dat het onmogelijk was om de kosten te berekenen van de bestaande integratiemaatregelen op de verschillende federale niveaus omdat zij te omvangrijk en te zeer verspreid waren.
 17. Sommige gemeenten zoals de stad Heidelberg hebben echter verklaard, dat zij de leidraad voor interviews niet zullen gebruiken voor hun beslissingen over naturalisaties (zie www.heidelberg.de/servlet/PB/menu/1146754/index.html, voor het laatst geraadpleegd op 26 februari 2010).

18. Interview met een medewerker van het Duitse Federaal Bureau voor Migratie en Vluchtelingen (BAMF) die verantwoordelijk was voor de ontwikkeling van de naturalisatietoets, december 2007.

Literatuur

- Bade, K.J. & Bommers, M. (2000). Migration und politische Kultur im Nicht-Einwanderungsland. In: K. Bade & R. Münz (red.), *Migrationsreport 2000* (pp. 163-204). Frankfurt/Main: Campus.
- Bader, V. (2007). Changements récents dans les discours et les politiques d'immigration et d'incorporation aux Pays-Bas.' *Ethique publique* 9(2), 51-69.
- Bale, T. (2008). Politics matters: a conclusion. *Journal of European Public Policy* 15(3),453-464.
- Bauböck, R., Ersbøll, E., Groenendijk, K. & Waldrauch, H. (red.) (2006a). *Acquisition & Loss of Nationality. Volume 1: Comparative Analysis. Policies & Trends in 15 European Countries*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bauböck, R., Ersbøll, E., Groenendijk, K. & Waldrauch, H. (red.) (2006b). *Acquisition & Loss of Nationality in Fifteen EU States. Volume 2: Country Analyses. Policies & Trends in 15 European Countries*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Böcker, A. & Thränhardt, D. (2003a). Is het Duitse integratiebeleid succesvoller, en zo ja, waarom? Een reactie op Koopmans. *Migrantenstudies* 19(1), 87-92.
- Böcker, A. & Thränhardt, D. (2003b). *Erfolge und Misserfolge der Integration – Deutschland und die Niederlande im Vergleich*. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zu Das Parlament (B26):3-11.
- Bommers, M. (2006). Integration durch Sprache als politisches Konzept. In: U. Davy & A. Weber (red.), *Paradigmenwechsel in Einwanderungsfragen? Überlegungen zum neuen Zuwanderungsgesetz* (pp. 59-86). Baden-Baden: Nomos.
- Brubaker, R. (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. London: Harvard University Press.
- Buruma, I. (2006). *Dood van een gezonde roker*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas.
- Carrera, S. (2006). A Comparison of Integration Programmes in the EU. Trends and Weaknesses. *Challenge Papers*.
- Castles, S. & Miller, M. (1993). *The Age of Migration International Population Movements in the Modern World*. New York, NY: Guilford Press.
- Cornelius, W. Ph. M. & Hollifield, J. (1994). *Controlling Immigration a Global Perspective*. Stanford: Stanford University Press.
- Dagevos, J., Euwals, R., Gijsberts, M. & Roodenburg, H. (2006). *Turken in Nederland en Duitsland. De arbeidsmarktpositie vergeleken*. Den Haag: SCP/CBP.
- Davy, U. & Weber A. (red.) (2006). *Paradigmenwechsel in Einwanderungsfragen? Überlegungen zum neuen Zuwanderungsgesetz*. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- De Hart, B. & Oers R. van (2006). European Trends in Nationality Law.In: R. Bauböck, E. Ersbøll, K. Groenendijk, & H. Waldrauch *Acquisition and Loss of Nationality. Volume 1: Comparative Analysis. Policies and Trends in 15 European Countries* (pp. 317-357). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Duyvendak, J.W. (2008). 'Een land dat zich niet laat kennen?' *Migrantenstudies* 24(3), 170-173.
- Duyvendak, J. W. & Scholten, P. (2009). Le 'modèle multiculturel' d'intégration néerlandais en question. *Migrations Société* 21(122), 77-105.
- Entzinger, H. (2003). The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands. In: Chr. Joppke & E. Morawska *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States* (pp. 59-86). Houndmills: Basingstoke.
- Ersbøll, E., Kostakopoulou, D. & Oers, R. van (2010). A Re-definition of Belonging? Language and Integration Tests in Europe.
- Freeman, G.P. (1995). Modes of Immigration Politics in Liberal Democratic States. *International Migration Review* 29(4), 881-902.
- Green, S. (2000). Beyond Ethnoculturalism? German Citizenship in the New Millennium. *German Politics* 9(3), 105-124.

- Groenendijk, K. (2006). Die neue Integrationspolitik (NIP) in den Niederlanden seit 2002. In: U. Davy & A. Weber (red.) *Paradigmenwechsel in Einwanderungsfragen? Überlegungen zum neuen Zuwanderungsgesetz* (pp. 125-141). Baden-Baden: Nomos.
- Groenendijk, K., & Oers, R. van (2010). *How liberal tests are does not merely depend on their content, but also their effects*. Edited by EUDO Citizenship Forum.
- Guiraudon, V. (1997). *Policy Change Behind Gilded Doors: Explaining the Evolution of Aliens' Rights in Contemporary Western Europe*. Harvard: Harvard University.
- Habermas, J. (1990). Staatsbürgerschaft und nationale Identität. In: J. Habermas (red.) *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats* (pp. 632-660), Frankfurt: Suhrkamp.
- Hagedorn, H. (2001). *Wer Darf Mitglied Werden? Einbürgerung in Deutschland und Frankreich im Vergleich*. Opladen: Leske und Budrich.
- Helbling, M. (2008). *Practising Citizenship and Heterogeneous Nationhood. Naturalisations in Swiss Municipalities*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Howard, M.M. (2009). *The Politics of Citizenship in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacobs, D. & Rea, A. (2007). The end of national models? Integration courses and citizenship trajectories in Europe. In: *EUSA Conference*. Montréal, May 17-19, 2007.
- Jacobson, D. (1997). *Rights Across Borders: Immigration and the Decline of Citizenship*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Joppke, Chr. (1995). Toward a new sociology of the state. On Roger Brubaker's Citizenship and Nationhood in France and Germany. *Archives Européennes de Sociologie XXXVI*, 168-178.
- Joppke, Chr. (1998). Why Liberal States Accept Unwanted Immigration. *World Politics 50*(2), 266-293.
- Joppke, Chr. (2007). Beyond National Models: Civic Integration Policies for Immigrants in Western Europe. *West European Politics 30* (1), 1-22.
- Joppke, Chr. (2010a). *Citizenship and Immigration*. Cambridge: Polity Press.
- Joppke, Chr. (2010b). *How liberal are citizenship tests?* EUDO Citizenship Forum.
- Klaver, J., & Odé, A. (2009). *Civic Integration and Modern Citizenship*. Groningen: Europa Law Publishing.
- Koopmans, R. (2002). Zachte heelmeeesters. Een vergelijking van de resultaten van het Nederlandse en Duitse integratiebeleid en wat de WRR daaruit niet concludeert. *Migrantenstudies 18*(2), 33-44.
- Koopmans, R. (2007). Good Intentions sometimes make bad policy. A comparison of Dutch and German Integration Policies. In: F.E. Stiftung (red.), *Migration, multiculturalism and civil society* (pp. 163-168), Berlin.
- Koopmans, R. (2008). Trade-Offs between Equality and Difference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-National Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies 36*(1):1-26.
- Koopmans, R., Michalowski, I., & Waibel, S. (2010). *Citizenship Rights for Immigrants: National Paths and Cross-National Convergence in Western Europe, 1980-2008*. WZB Berlin, unpublished manuscript.
- Kymlicka, Will. (2003). Multicultural States and Intercultural Citizens. *Theory and Research in Education 1*, 147-169.
- Mak, G. (2005). *Gedoomd tot kwetsbaarheid*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas.
- Michalowski, I. (2009). Citizenship Tests in Five Countries - An Expression of Political Liberalism? In: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (red.), *WZB Discussion Paper*. Berlin: WZB.
- MPG. (2006). *The Migrant Integration Policy Index (MIPEX)*. Migration Policy Group & British Council.
- Orgad, L. (2010). Illiberal Liberalism. Cultural Restrictions on Migration and Access to Citizenship in Europe. *American Journal of Comparative Law 58*(1):53-105.
- Perchinig, B. (2010). All You Need to Know to Become an Austrian: Naturalization Policy and Citizenship Testing in Austria. In: E. Ersbøll, D. Kostakopoulou, & R. van Oers (red.), *A Re-definition of Belonging? Language and Integration Tests in Europe*. Leiden: Brill Publishers.
- Perlmutter, T. (1996). Bringing Parties Back In: Comments on 'Modes of Immigration Politics in Liberal Democratic Societies'. *International Migration Review 30*(1):375-388.

- Pettigrew, Th. (1998). Reactions towards the New Minorities of Western Europe. *Annual Review of Sociology* 24, 77-103.
- Peucker, M. (2008). 'Similar Procedures, Divergent Function: Citizenship tests in the United States, Canada, Netherlands and United Kingdom.' *International Journal on Multicultural Societies* 10(2), 240-261.
- Rath, J. (1991). *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Amsterdam: SUA.
- Rath, J. (1997). 'Das strenge Gesicht von Frau Antje. Die andere Seite des niederländischen Modells für die Integration ethnischer Minderheiten.' *Neue Praxis* 26(6), 497-494.
- Rawls, J. 1993. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Sassen, S. (1998). The De Facto Transnationalizing of Immigration Policy. In: Chr. Joppke (red.) *Challenge to the Nation-State: Immigration in Western Europe and the United States* (pp. 49-85). Oxford: Oxford University Press.
- Scholten, P. (2008). *Constructing immigrant policies. Research-policy relations and immigrant integration in the Netherlands, 1970-2004*. Enschede: University of Twente.
- Soysal, Y.N. (1994). *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Spijkerboer, Th. (2007). *Zeker weten. Inburgering en de fundamente van het Nederlandse politieke bestel*. Den Haag: SDU.
- Thränhardt, D. (2008). *Einbürgerung. Rahmenbedingungen, Motive und Perspektiven des Erwerbs der deutschen Staatsangehörigkeit*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Thränhardt, D. (1996). Germany - An undeclared immigration country. In: D. Thränhardt, *Europe. A new immigration continent* (pp. 198-223). Münster: Lit Verlag.
- UKZ, Unabhängige Kommission Zuwanderung. (2001). *Zuwanderung gestalten, Integration fördern*. Berlin: UKZ.
- Van Oers, R. (2006). *De naturalisatietoets geslaagd? Een onderzoek naar de totstandkoming en effecten van de naturalisatietoets*. Nijmegen: Centrum voor Migratierecht.
- Vink, M., & Groot, G.-R. de. 2010. Citizenship Attribution across Europe: International Framework and Domestic Trends. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(4): in druk.
- Wallace Goodman, S. (2010). Integration Requirements for Integration's Sake? Identifying, Categorizing, and Comparing Civic Integration Policies. *Journal of Ethnic & Migration Studies* 36 (4) in druk.
- White, P. (2008). Immigrants into Citizens. *The Political Quarterly* 79 (2):221-231.
- Wolfrum, R., & Volker, R. (2006). *Gutachten zur Vereinbarkeit des Gesprächsleitfadens für die Einbürgerungsbehörden des Landes Baden-Württemberg mit Völkerrecht*. Heidelberg.